

УДК 343.819.5(438)+930.253:77“1945”

© Людмила ЛЮБАРСЬКА

ІСТОРІЯ АУШВІЦУ В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ імені Г.С. ПШЕНИЧНОГО

Проаналізовано аудіовізуальні документи та фотоматеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного за тематикою Аушвіцу. Висвітлено колекцію фотографій, зроблених зимою 1945 р. фотокореспондентом газети «За честь Батьківщини» 1-го Українського фронту Володимиром Юдіним. В аналізі низки кінострічок і кіножурналів звернуто увагу на проблему дітей, визволених із концтабору. Наведено загальні статистичні відомості щодо діяльності комплексу таборів Аушвіц у 1940–1945 рр.

Ключові слова: архівна колекція, Аушвіц, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного.

Друга світова війна була найбільшою катастрофою ХХ ст., вона забрала десятки мільйонів людських життів, за кожним із яких – особистий досвід, що й становить історію людства. Ця війна позначена жахливими злочинами, одним із яких став геноцид. Цим терміном називають винищення будь-якого народу в усі часи. Але в середині ХХ ст. він набув безпрецедентних масштабів у Європі, де за вказівками керівників Третього райху відбувалося масове знищення різних етнічних і соціальних груп. За короткий період планомірно й методично було ліквідовано мільйони людей лише на тій підставі, що вони були визнані «неповноцінними». Задля цього працювала продумана, організована система із залученням новітніх фізичних та хімічних засобів масового вбивства, наукових розробок і дослідів, що супроводжувалася нищенням людської гідності. Наріжними каменями в ній були ідеологічна настанова на окреслення і збереження «чистоти арійської раси», а також принципова, свідома відмова від моральних критеріїв. Нині про геноцид нагадують музейні експозиції, пам'ятники, дні пам'яті та інші ритуали, книжки, публікації в ЗМІ, наукові форуми, художні та документальні кінострічки. Серед усього цього масиву слід виокремити мистецьке осмислення та форму документальної рефлексії. Зупинимось на останній і звизимо її до аудіовізуального ракурсу як профільного поля науково-практичної діяльності

Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного).

Специфіка аудіовізуальних документів передбачає появу нових ракурсів і уявлень про комплекс вивчення різних суспільно-історичних процесів: демографічних, виробничо-технічних, економічних, політичних, культурних тощо – задля реконструкції якомога повнішої картини минулого. Дослідники залучають чимало неопублікованих досі документів про події, обставини життя, способи адаптації, норми поведінки, соціокультурні й політичні погляди більшості у виняткових умовах війни як формотворчі фактори свідомості громадян певної країни в конкретний історичний період. Тому сучасні науковці дедалі частіше звертаються до аудіовізуальної інформаційної бази, зважаючи на її евристичні можливості. Джерельною базою новітньої історіографії є тексти, у найширшому значенні слова, закріплені в різний спосіб на різних видах носіїв хроніки реалій, про умови життя у звичних і виняткових обставинах, пристосований до них побут, звукові записи усних свідчень. На відміну від традиційних машинописних чи рукописних джерел, вони дають ширше й подекуди достовірніше представлення в аудіовізуальних документах, значно поповнюючи предметне поле дослідження, допомагають максимально наблизитися до його предмета, а також переоцінити попередні свідчення завдяки новому ракурсу.

В архівній колекції ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного зберігається чимало таких аудіовізуальних документів, що становлять значну джерельну базу для вивчення історії Другої світової війни і фіксують події не лише в Україні, а й за її межами. Є серед них і зібрання свідчень про Аушвіц. Через об'єктивні причини вони становлять нечисленну частку дотичного до війни матеріалу – трохи більше ніж 100 одиниць обліку. Хронологічні межі цих документів охоплюють період від 1945 р. до 2000-х років. За типологічною ознакою їх доцільно розподілити на дві групи: фотодокументи й кіно- та відеодокументи.

Перша група включає трохи більше ніж 100 світлин, які можна класифікувати за жанровою та тематичною ознаками. За жанровою ознакою виокремлюються портретні, групові, подієві та видові. А за тематичною – фотодокументи:

- 1) періоду, що передував звільненню бранців;
- 2) ті, що відображають зустріч бранців і радянських солдатів під час звільнення Освенцима;
- 3) ті, які фіксують реальний стан у таборі одразу після зміни історичних умов, що дало змогу якнайповніше зберегти вцілілі докази;
- 4) у яких зафіксоване проведення рятувальних заходів, облаштування тимчасових пунктів для життя й термінового лікування колишніх ув'язнених, процеси евакуації.

Основний масив збереженої фотодокументації є результатом роботи військових кореспондентів. Наприклад, це фотографії киянина, фотокореспондента газети «За честь Батьківщини» 1-го Українського фронту Володимира

Юдіна. Військові фотографіи проходили війну нарівні з фронтовиками, крім того, вони виконували ще й професійні обов'язки свідків. Відповідне місце у воєнних архівах належить Аушвіцу. Більшість фотографій зроблено по гарячих слідах, одразу після відкриття освенцимської брами. Ці світлини насамперед відтворюють картину визволення: зустріч радянських військ, виведення вцілілих бранців у смугастих тюремних робах із бараків із подальшим етапом евакуації. На знімках зафіксовано надання медичної допомоги на місці, згарища й залишки спалених печей, цегляних будівель в Аушвіці-I і дерев'яних в Аушвіці-II – Біркенау, сховища з купами особистих речей, посуду, волосся. На фотографіях можна побачити територію табору, обнесені колючим дротом алеї, якими ходили на роботу і в бараки, а також мертвих і напівживих в'язнів Аушвіцу. Пізніше останні з наколотими цифрами на виснажених тілах і скаліченими душами перебуватимуть у притулках. Татування на руках і стегнах стали «чорними мітками» Аушвіцу [14]. Є також частина відбитків безпосередньо самих подій: прибуття ешелонів із депортованими на залізничні платформи, ув'язнені під час робіт, зустріч радянських солдатів, звільнення, евакуація, поховальні церемонії тощо.

Другу групу джерельної бази дослідження історії Аушвіцу становлять кіно- та відеодокументи (14 од. обл.). Як і документи попередньої групи, кіно- та відеодокументи можна класифікувати так:

- 1) окремі документальні фільми (7 од. обл.);
- 2) сюжети в кіножурналах (3 од. обл.);
- 3) окремі кіно- і телесюжети (2 од. обл.);
- 4) відеосюжети (2 од. обл.).

Оскільки кіно як цілісний багатокомпонентний документ так чи інакше містить рефлексивний складник (метамовний коментар із конкретним «значенням слова» до чи після показу рухомої картинки-свідчення, хроніки; збірник реальних історій уцілілих в'язнів Аушвіцу, записаних наживо), доцільно класифікувати стрічки за ступенем об'єктивності, який визначає структуру документа. За цією ознакою варіативність кінодокументалістики зумовлена і способом оперування матеріалом:

- 1) якнайповніше використання оригінальної хроніки з мінімальним коментарем;
- 2) побудова фільму (сюжету) на основі розповідей очевидців із використанням / без використання хроніки;
- 3) концептуальний аналітичний підхід до теми з домінантним публіцистичним складником і використанням хроніки та інтерв'ю як опорного ілюстративного підтвердження.

В одному із сюжетів кіножурналу «Радянська Україна» за 1967 р. виведено, наприклад, долі сестер Лебедевих після звільнення з Аушвіцу [12]. Оповідь проілюстрована хронікальними зйомками видів табору, вивезення дітей і повернення їх до Києва. Візуальний ряд супроводжується живими голосами учасників подій, стислим коментарем. Так само унікальні деталізовані хроніки звільненого

табору у фільмі Георгія Шкляревського «Дорога на вулицю Русскую» підтверджують розповідь колишньої невільниці Зої Морозової про реалії та способи виживання, випадкову вдалу втечу й допомогу чеських селян [3].

Часто присвячені пам'ятним датам і подіям фільми пізніших років зумовлені комеморативними практиками як конструктами масової історичної свідомості, продиктованими ідеологічною матрицею радянського керівництва з метою формування міфу «Великої Вітчизняної війни», зокрема виховання, формування певних цінностей і моделей поведінки. Такі кінострічки, побудовані вже на вистояному в часі матеріалі, охоплюють значний хронологічний період і цікаві, окрім іншого, не безпосереднім відгуком на недавню подію, як це було на початках, а виявленням пізніших нашарувань змінної соціальної пам'яті, що модифікувалися під впливом політичних рацій, а також запитів суспільства. Минуле тут постає не калькою самого себе, а специфічним феноменом, об'єктом, набуваючи стереоскопічного вигляду, подібно до того, як стереокамера досягає оптичного ефекту паралакса – зміни видимого положення об'єкта стосовно віддаленого тла залежно від точки спостереження. У фільмі режисера І. Озарка «Скалічене дитинство» подано одну з версій контекстуального зсуву семантики [10]. Логічно почавши з реальних документів війни (фото, таборіві хроніки, кадри виведення дітей із бараків, людські останки, номери на руках і т. ін.), свідчень в'язнів, котрих змушували шити речі з людської шкіри, варити мило з тіл, пити воду з-під крематоріїв тощо, автор переходить до опису життя вцілілих після звільнення, які стали упослідженими вигнанцями, але вже по цей бік, в умовах радянської «свободи». Цей другий, новіший, шар викриває зміщення, трансформаційні рухи не тільки суспільної, а й узагалі людської психіки й цим оновлює актуалізацію теми геноциду, виводячи її на позачасовий екзистенційний рівень.

Будь-яку історичну подію можна презентувати аудіовізуальними засобами як доповнення до паперової документації. Однак із часом ці засоби переростають свою атрибутивну функцію, оскільки, крім поняттєвого апарату, залучають чуттєвий досвід і образне мислення, прирощуючи й розширюючи семантичний потенціал факту. Власне подібну ситуацію маємо і з дослідженням трагедії концентраційного табору Аушвіц, створеного 27 квітня 1940 р. за наказом райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера на території окупованої Польщі. Упродовж наступних двох років поблизу м. Освенцим був створений цілий комплекс концтаборів масового ув'язнення, або таборів смерті, а через два роки вирости ще два аналогічні центри [7]. У радянській історичній науці за ними закріпилася саме польська назва – Освенцим. Найбільший табір смерті відтоді став центральною ланкою створеного гітлерівською Німеччиною механізму остаточного вирішення «єврейської проблеми» – знищення «ворогів Райху», великих груп людей, переважно європейських євреїв. Йшлося вже не тільки про каторжну працю на користь Третього райху. Про це свідчать контракти з німецькими будівельними фірмами щодо зведення чотирьох величезних крематоріїв, обладнаних газовими камерами, а також компанією «Топф та сини» з м. Ерфурт на постачання

спеціально розробленого устаткування; проведення попередніх випробовувань, вирахування потрібної кількості газу «Циклон-Б», фенолу для ін'єкцій та багатьох інших засобів убивства. У результаті чіткої реалізації всіх технічних та організаційних заходів Аушвіц було перетворено на гігантський, із бездоганно налагодженим потоковим виробництвом, комбінат смерті. Серед шести подібних на території Польщі (Освенцим, Треблінка, Майданек, Белжець, Собібор і Хелмно) саме перший вирізнявся не лише розмірами (близько 5 км² самого табору, а з прилеглою площею для внутрішніх потреб, задля чого звідти було виселено 2 тис. польських селян, – 40 км²), а й використанням найдосконаліших інструментів – досягнень безпрецедентної «науки» масового винищення людей та утилізації їхніх останків [13].

Перші ешелони з полоненими почали прибувати в січні 1942 р. Відповідно до збільшення технічної спроможності табору зростав і потік приречених: у 1943 р. кількість і потужність газових камер давали змогу впродовж п'яти годин знищити 12 тис. осіб, а в 1944 р. – 24 тис. Непрямим свідченням масштабів скоєних тут злочинів стали знайдені на 6 вцілілих складах (решту 29 нацисти встигли спалити) 348 820 комплектів спіднього й верхнього чоловічого, 836 225 – жіночого, а також надзвичайно багато дитячого одягу. Крім того, було виявлено 19 650 кг «Циклону-Б», поставленого в Освенцим німецькою фірмою «Дегеш» у 1942–1943 рр. із розрахунку 6–7 кг на 1,5 тис. осіб (хроніка визволення табору у фільмі «Зверства німецько-фашистських захватчиків» (1945) супроводжується описом фактів і обставин: трупи, склади речей із точною кількістю (514 843) комплектів одягу, взуття, окулярів, щіток, зубних щіток, волосся, золотих коронок) [4]. Дотепер серед фахівців немає згоди щодо кількості загиблих в Аушвіці.

За останніми оцінками, цифра становить 1,5 млн, з них 85 % – євреї [6]. Детально продуманим і безперечно точним був сам процес знищення: новоприбулі бранці позбувалися особистих речей на спецпункті – у так званій Канаді. Далі вони проходили процедуру розділення й огляду, після якої 10 % реєстрували як працездатних, ці люди діставали замість імен номери (загалом таких було 405 тис., вижити вдалося лише 65 тис., а з 16 тис. радянських військовополонених – лише 96). Решта (тобто слабкі, хворі, літні люди й діти) без записів потрапляли в замасковані під душові газові камери. Так само чинили й з циганами [2].

Предметом професійної гордості адміністрації Аушвіцу було «безвідходне виробництво». Крім використання речей приречених, «на користь» ішли й людські рештки: зубні коронки, волосся, кістки – на ювелірні вироби, промислові й побутові потреби, борошно для суперфосфатів, мило тощо [4]. Надзвичайно прибутковою для державної скарбниці й промисловості Німеччини виявилася експлуатація рабської праці, що стала способом повільного вбивства. Праця бранців посилювала економічний потенціал Райху, а табірна «наука» збагатилася спецдікарнями, лабораторіями, іншими закладами з необмеженим доступом до експериментального людського матеріалу [1].

Щоб приховати сліди злочинів в Аушвіці, від листопада 1944 р. німці почали демонтаж обладнання газових установок і евакуацію вцілілих в'язнів. Нацистське керівництво мало намір повністю ліквідувати всі будівлі табору, але 27 січня 1945 р. під час Вісло-Одерської операції війська 60-ї армії 1-го Українського фронту визволили комплекс концентраційних таборів Аушвіц-Біркенау. Солдати побачили 7650 виснажених і хворих ув'язнених, частину крематоріїв, бараків і документів [13]. На «освенцимських» судових процесах у Польщі, Великій Британії, Франції, Греції, пізніше Австрії та самій Німеччині (про Нюрнберзький процес докладно розповідає фільм 1946 р. «Суд народів») покарано було лише невелику частину есесівського табірної персоналу [11]. Когось із них виправдали, решті вдалося сховатися в Африці чи Південній Америці (у кінофільмі студії «Укркінохроніка» «Світ звернено до сонця», окрім інших реальних історій після Аушвіцу, ідеться про пошук свідків злочинів доктора Йозефа Менгеле, зокрема польки Ванди Бжезинської, медсестри дитячого блоку концтабору [5]. У стрічці перелічуються імена, дати, розкривається перебіг подій [8]). Територію табору було обнесено парканами з колючого дроту під напругою, уздовж загороджень розміщувалися спостережні вежі. «Наголошую, що ви приїхали не в санаторій, а до німецького концтабору, з якого існує лише один вихід – через димар. Кому це не до вподоби, той зараз же може “піти на дрот”. Якщо в транспорті перебувають євреї, вони не мають права жити довше, ніж два тижні. Ксьондзи – місяць, решта – три місяці», – такими словами зустрічав новоприбулих «цугангів» заступник коменданта табору Аушвіц в 1940–1942 рр. Карл Фріч [9].

За короткий час існування Аушвіцу там загинуло понад 1,1 млн євреїв. Серед інших жертв було від 70 тис. до 74 тис. поляків, 21 тис. циган і близько 16 тис. радянських військовополонених. У таборі утримувалося чимало білорусів, угорців, росіян, траплялися навіть німці. Важко встановити чітку національну диференціацію в'язнів. Українські науковці вказують на 110 тис. вихідців з України. Класифікаційна плутанина, свідоме замовчування й несвідоме перекручування фактів, похибки у фіксуванні інформації унеможливають виявлення точних цифр. Відомо, що відправлені до табору українці були переважно:

- 1) військовополоненими;
- 2) діячами ОУН, заарештованими після проголошення в червні 1941 р. у Львові Акта відновлення Української держави;
- 3) особами, відправленими до Аушвіцу за спротив вивезенню на примусові роботи, або втікачами;
- 4) представниками цивільного населення, які потрапили туди «збірним транспортом» (коли разом перевозили, наприклад, українців і поляків).

Комплексна, об'єктивно-суб'єктивна природа аудіовізуальної документалістики зумовлює її окремішність, ускладнене (порівняно з традиційними, семантично пласкими пасивними формами) сприймання через іманентну здатність урухомлювати критичний дослідницький потенціал. Ця особливість аудіовізуальних документів тому є засадничою для вивчення й розуміння складних

феноменів історії людства на кшталт Аушвіцу, оскільки значення останніх не вичерпується хронотопом фактичної часової конкретики, неунікно набуваючи комеморативної суб'єктності. Таке перше наближення до аналізу документів ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, пов'язаних з історією концентраційного табору Аушвіц, може спрямувати вектори досліджень і відкрити додаткові аспекти наукових пошуків.

Джерела та література:

1. *Вирок виносить історія*. Кф. 3 ч. / Реж. М. Винярський; Київнаукфільм, 1964 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4375.
2. *Герои уходят в бессмертие*. Тф. 3 ч. / Реж. Н. Ігнатова, Ф. Сокаліс; Центральна студія телебачення, 1959 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4862.
3. *Дорога на улицу Русскую*. Кф / Реж. Г. Шклярєвський; Укркінохроніка, 1975 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 5999.
4. *Зверства немецко-фашистских захватчиков*. Кф. 7 ч. / Реж. М. Биков, О. Воронцов; ЦСДФ, 1945 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 1544.
5. *Молодь України*. № 3 / Реж. Л. Букін; Укркінохроніка, 1970 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 4506.
6. *Невідомому солдату*. Кф / Реж. Р. Нахманович; Укркінохроніка, 1961 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2430.
7. *Освенцим (нем. Аушвиц) [Електронний ресурс]* // *United States Holocaust Memorial Museum Holocaust Encyclopedia: United States Holocaust Memorial Museum*. – Режим доступу: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/auschwitz-1>. – Назва з екрана.
8. *Світ звернено до сонця*. Кф. 2 ч. / Реж. Р.І. Фоценко; Укркінохроніка, 1963 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2753.
9. *Концлагерь Освенцим*. Досьє, 26.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/info/1722923>. – Назва з екрана.
10. *Скалічене дитинство* / Реж. І. Озарко; *Радянська Україна*. Кіножурнал № 23. Укркінохроніка. Спевипуск, 1988 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 10036.
11. *Суд народів, кінофільм*. Кф / Реж. Р. Кармен; ЦСДФ, 1947 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 2048.
12. *Ті, що народилися вдруге* / Реж. М. Романов; *Радянська Україна*. № 6. Укркінохроніка, 1967 // ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. – Од. обл. 3808.
13. *Циммерман Джон. Отрицание Холокоста* / Пер. М. Улановской и И. Островского. – *University Press of America*, 2005. – 318 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewniverse.ru/RED/Ulanovskaya_Zim/p_3ch_10.htm. – Назва з екрана.
14. *Чекасіна Н. Счастье в аду: история любви заключенных Освенцима* [Електронний ресурс] // *Дилетант*, 09.01.2018. – Режим доступу: <https://diletant.media/articles/38734471/>. – Назва з екрана.

ИСТОРИЯ АУШВИЦА В ДОКУМЕНТАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО КИНОФОТОФОНОАРХИВА УКРАИНЫ ИМЕНИ Г.С. ПШЕНИЧНОГО

Проанализированы аудиовизуальные документы и фотоматериалы Центрального государственного кинофотофоноархива Украины имени Г.С. Пшеничного по тематике Аушвица. Освещена коллекция фотографий, сделанных зимой 1945 г. фотокорреспондентом газеты «За честь Родины» 1-го Украинского фронта Владимиром Юдиным. В анализе ряда кинолент и киножурналов обращено внимание на проблему детей, освобожденных из концлагеря. Приведены общие статистические сведения о деятельности комплекса лагерей Аушвиц в 1940–1945 гг.

Ключевые слова: архивная коллекция, Аушвиц, Центральный государственный кинофотофоноархив Украины имени Г.С. Пшеничного.

© *Liudmyla LIUBARSKA*

THE HISTORY OF AUCHWITZ IN THE DOCUMENTS OF THE CENTRAL STATE CINERPHOTOPHONO ARCHIVES OF UKRAINE NAMED AFTER H. PSHENYCHNYI

The author analyzes the audiovisual documents and photographic materials about Auschwitz of the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pchenychnyi. The author describes the collection of photographs taken in winter 1945 by Volodymyr Yudin – photojournalist of the newspaper of the 1st Ukrainian Front “For the Honor of the Motherland”. In a number of films and magazines mentioned in the article, the author pays attention on the problem of children liberated from the concentration camp. The author states the fact about the general statistics on the activities of Auschwitz complex of camps in 1940–1945.

Keywords: archive collection, Auschwitz, the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pchenychnyi.